

Αλέξανδρος Παπάζογλου

(Υποψήφιος Διδάκτορας ΔΠΘ)

Ένας Φαναριώτης λόγιος και η συμβολή του στον ελληνισμό κατά την οθωμανική περίοδο - ο Μέγας Χαρτοφύλακας Μανουήλ Γεδεών, το Οικουμενικό Πατριαρχείο και η παιδεία του γένους

Στη μνήμη της Μάρθας Πύλια

A scholar from Fener and his contribution to Hellenism during the Ottoman period - The "Great Hartophylax" Manuel Gedeon, the Ecumenical Patriarchate and the education of the nation

Abstract

The principal object of the present essay is Manuel Gedeon, a scholar from Fener, and his action during the Ottoman period. Gedeon is born in 1851 in the area of Fener, in Istanbul. Throughout his life he works as a journalist and just at the age of 25 he becomes the editor-in-Chief of the newspapers "Πρωία" and "Ανατολή". He is also a member of the Editorial Board and the editor-in-Chief of the newspaper "Εκκλησιαστική Αλήθεια" which is the official journalistic instrument of the Ecumenical Patriarchate from 1880 until 1923. On account of his work and his dedication to the newspaper of "Εκκλησιαστική Αλήθεια", he is appointed to the position of the "Honorary Director" (1902-1923). The direct relationship with the Ecumenical Patriarchate will lead him into scientific research in patriarchal archives and, generally, in ecclesiastical archives of the Greek communities in the East and on Mount Athos. Gedeon almost never mentions his sources in his published scientific studies and this fact brings him into contact with all the known Byzantinologists of the period as the latter appeal to Gedeon for information about archival material.

The life of Gedeon is entirely at one with the Ecumenical Throne on a personal and professional level. His contribution to resolving many issues related to the Ecumenical Patriarchate is characterized as critical. Gedeon is considered the pre-eminent chronicler of Greek education in the second half of the 19th century-early 20th century and, in particular, of the "the Great School of the Nation" (Μεγάλη του Γένους Σχολή). His detailed studies regarding the operation of Greek schools of Istanbul and the East, which operate under the supervision of the Church, constitute a source of information for the future researchers.

The Ecumenical Throne honors him with the office (offikio) of the Chronographer of the Ecumenical Patriarchate. He is also honored with the office (offikio) of the "Archon Υπομνηματογράφος" (Άρχων Υπομνηματογράφος) of the Jerusalem Patriarchate. In addition, in 1929, a few years after his permanent resettlement in Athens, he is elected associate member of the Academy of Athens. After 14 years Manuel Gedeon dies at the age of 92 (1943).

I. Τα βιογραφικά - εργογραφικά

Ο ΜΑΝΟΥΗΛ ΓΕΔΕΩΝ φαίνεται να γεννιέται το 1851 στην Κωνσταντινούπολη, στο Φανάρι, στην πατρική οικία που ως σήμερα σώζεται λίγα μέτρα πιο

πέρα από το Οικουμενικό Πατριαρχείο, σε παράλληλο δρόμο της κεντρικής σήμερα λεωφόρου του Μπαλατά¹. Οι γονείς του δεν φαίνεται να ήταν Κωνσταντινοπολίτες, η απώτερη καταγωγή τους πιθανότατα ήταν κρητική². Τα εγκύκλια γράμματα, που ήταν και τα μόνα που διδάχθηκε, θα τα παρακολουθήσει στην γενέτειρα Πόλη, σε σχολεία του Φαναρίου, την Μεγάλη του Γένους Σχολή, αυτήν που υψώνεται σήμερα πάνω από την “οικία Γεδεών”. Θα την περατώσει το 1869³, και αμέσως μετά θα ασχοληθεί με την δημοσιογραφία, χωρίς να θελήσει να λάβει ποτέ, στην Πόλη ή και έξω από αυτήν, οιασδήποτε μορφής ανώτερη παιδεία⁴. Η δημοσιογραφία θα αποτελέσει και την μόνη επαγγελματική του δραστηριότητα ως και το τέλος της ζωής του, γράφοντας στην ονομαστή ελληνόφωνη εφημερίδα της Βασιλεύουσας “Κωνσταντινούπολις”, όπως θα συνεργασθεί και με την τουρκόφωνη εφημερίδα που κυκλοφορούσε με το όνομα “Μικρά Ασία”, αλλά και με την εφ. “Stanboul”, ενώ αργότερα θα υπάρξει ο ίδιος εκδότης εφημερίδων, σε ηλικία μόλις 25 ετών, της “Πρωΐας” το 1876 και της “Ανατολής” το 1877⁵.

Η συγκεκριμένη ωστόσο εκδοτική του δραστηριότητα δεν φαίνεται να κράτησε για πολύ, ούτε και να τελεσφόρησε, όμως ήδη το 1880 εκδίδεται από το Οικουμενικό Πατριαρχείο το επίσημο “δημοσιογραφικό όργανο” του Θρόνου, η “Αλήθεια” κατ’ αρχήν για ένα χρόνο που θα γίνει από το 1881 “Εκκλησιαστική Αλήθεια”, η οποία θα συνεχίσει την έκδοσή της τακτικά κάθε βδομάδα, ως και λίγους μήνες μετά την Μικρασιατική Καταστροφή. Από την πρώτη ημέρα της κυκλοφορίας της “Εκκλησιαστικής Αλήθειας”, το 1880 και ως την παύση της κυκλοφορίας της, το 1923, ο Μανουήλ Γεδεών θα αποτελέσει μέλος της Συντακτικής Επιτροπής, σε διάφορες άλλες όμως χρονικές περιόδους, όταν προφανώς βρισκόταν στα “δεξιά” αυτών που είχαν τις τύχες της Ορθοδοξίας στο Φανάρι, θα διατελέσει και Αρχισυντάκτης της, από το 1882 ως το 1885, ή και από το 1888 ως το 1890, ενώ από το 1902 ως το κλείσιμο της “Εκκλησιαστικής Αλήθειας”, το 1923, θα υπάρξει “διευθυντής της επί τιμή”⁶.

¹ Ο ίδιος ο Μανουήλ Γεδεών, “υιός Ιωάννου και Αναστασίας”, σημειώνει πως γεννήθηκε στην Πόλη στις 8 Ιουλίου 1851, “βαπτισθείς τη 15η του αυτού μηνός”, βλ. Μ. ΓΕΔΕΩΝ, *Μνεία των προ εμού (1880-1863-1913)*, Εν Αθήναις 1934, 62, ενώ αξίζει να προσεχθεί πως θα νυμφευθεί σε αρκετά προχωρημένη ηλικία, το 1902 (Κυριακή 30 Ιουνίου) την Ευγενία Κ. Λαγουδάκη, βλ. Εκκλησιαστική Αλήθεια 26 (1902), 284.

² Ο πατέρας του ωστόσο Ιωάννης γεννήθηκε στην Λέρο στις 12 Δεκεμβρίου 1812, γράφει δε αυτοβιογραφικά ο Μανουήλ “*Η οικογένεια του πατρός (...) εκ Κρήτης εις την νήσον Λέρον ελθούσα επωνυμείτο Κοντογιαννάκη (...) Ιωάννης τις Κοντογιαννάκης χειροτονηθείς πρεσβύτερος από Γιάννης μετονομάσθη Γεδεών, και έκτοτε η οικογένεια αυτού γνωρίζετο εν Λέρω ‘του παπα-Γεδεού’ (...)*” ο πατέρας του θα βρεθεί στην Πόλη περί το 1828, όταν και θα βρεθεί στην υπηρεσία του Λέριου συγγενή του Χατζή Νικολάου Νικητιάδη, “*αρχιτέκτονα ανακτορικού*”, ως σχεδιαστής αυτού (“*ρεσιμτζής*”) σε “*κυβερνητικές οικοδομάς*”, πρβλ. ΓΕΔΕΩΝ, *ό.π.*, 62-63.

³ Πρβλ. “*Εξετάζω τα μέχρι του 1869, ότε με απέδωσε εις την κοινωνίαν η Σχολή και ηδυνάμην ανετώτερον να ερευνώ την μετά την άλωση ιστορίαν, την των κάτω χρόνων και επ’ ολίγον την προ της αλώσεως*”, όπως και “*Λαβών (...) τω 1869 το πτυχίον του τελειοδιδάκτου της Μ. του Γένους Σχολής*”, ή και “*(...) να μνησθώ της Μ. του Γένους Σχολής (...) εις ην εδιδάχθην από του 1863-1869, σχολάρχας έχων (...)*”, Μ. ΓΕΔΕΩΝ, *ό.π.*, 63, 65, 266, με τον όρο “*κάτω χρόνια*” ο Μ. Γεδεών φαίνεται να εννοεί τα μεταβυζαντινά χρόνια, τα χρόνια μετά την άλωση, σχετικά βλ. και ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Αποσημειώματα χρονογράφου (1800-1913)*, Εν Αθήναις 1932.

⁴ Μ. ΓΕΔΕΩΝ, *Μνεία των προ εμού...*, 62-66 (- ο Γεδεών θα υπάρξει στην Μεγάλη του Γένους Σχολή, μεταξύ άλλων, συμμαθητής του Βλάση Γαβρηλίδη).

⁵ *ό.π.*, 66-67.

⁶ Πρόχειρα πρβλ. [ΑΝΩΝΥΜΟΥ], *Μανουήλ Γεδεών ο Μ. Χαρτοφύλαξ, Η πολύπλευρος δράσις του εις τα Πατριαρχεία*, εφ. Βραδυνή, 10 Νοεμβρίου 1943.

Το γεγονός ότι πέρασε τα παιδικά, αλλά και εφηβικά του χρόνια, κάτω από τον ίσκιο του Φαναρίου, με Ιεράρχες του Θρόνου, αλλά και Πατριάρχες όλων των Πατριαρχείων της Ανατολής, να ξενίζονται σε χώρους οικείους του νεαρού Μανουήλ, δεν πρέπει να μας διαφεύγει πως λίγα μόλις μέτρα από την πατρική οικία ήταν το Συναϊτικό Μετόχι, ενώ λίγο παραπέρα, στον ίδιο δρόμο της πατρικής οικίας, βρισκόταν το Μετόχι του Παναγίου Τάφου, καμμένο σήμερα, το αντιπροσωπείο του Αγίου Όρους απέναντι από την πατρική οικία, κυρίως όμως, αργότερα, η για δεκαετίες επαγγελματική του δραστηριότητα συνδεδεμένη με το Οικουμενικό πατριαρχείο, θα ανοίξει στον Γεδεών και τα φτερά για ερευνητικές δραστηριότητες με αυτοψία σε πατριαρχικά και ευρύτερα εκκλησιαστικά αρχεία, στις οποίες από μικρός απέβλεπε⁷. Θα επισκεφθεί όλη την “καθ’ ημάς Ανατολή” με σκοπό την επιτόπια έρευνα, όπως φαίνεται πως θα επισκεφθεί αρκετές φορές και το Άγιο Όρος. Ο ίδιος σημειώνει αυτοβιογραφικά πως δεν θα μείνει τόπος της Ανατολής, ελληνική κοινότητα, που να μην την επισκεφθεί, και δικαιολογεί την συγκεκριμένη στάση του σημειώνοντας πως

“αναλαβών να ερευνήσω την μεσήλικα του έθνους ημών ιστορίαν και εν αυταίς ταις πηγαίς, μάλιστα τοις χειρογράφοις και επί τόπου, επίστευον οτι μοι επεβάλλετο επίσκεψις εις τα μέρη, περι ών επεθύμουν να γράψω”⁸.

Έτσι, λ.χ.,

- Πολύ μικρός, το 1865 μόλις, φαίνεται πως επισκέφθηκε το Μυριόφυτο, και αργότερα το 1891 και το 1896. Γράφει σχετικά ο ίδιος ο Μ. Γεδεών:

“Το πρώτον μέρος εις ο μετέβην τω 1865 μετά των γονέων μου και των αδελφών μου ήτο το Μυριόφυτον, κομόπολις της προς Προποντίδα Θράκης, εις αυτό μετέβην και τω 1891 και τω 1896, το δε περι αυτού βιβλίον μου ‘Μνήμη Γανοχώρων’ εξέδωκα τω 1913, εν έτος μετά την υπό του σεισμού καταστροφήν (...) Κατά την πρώτην επίσκεψίν μου, τω 1865, εξεπλάγην ιδών εις οικίαν Βιβλιοθήκην, χιλιότομον, ίσως, ελληνικών εκδεδομένων προ του 1840 (...) Ταῦτα βεβαίως εδείκνυον την εν χρόνοις προγενεστέροις ύπαρξιν εν Μυριοφύτῳ λογίων (...)”⁹.

- Αργότερα, περί το 1887, θα επισκεφθεί, για ερευνητικούς σκοπούς, χωριά του “Κόλπου της Νικομηδείας”, και ευρύτερα χωριά της Βιθυνίας, ο Μ. Γεδεών θυμάται:

“Τω 1887 μετέβην εις επίσκεψιν χωρίων τινών του Αστακηνού ή κοινότερον Κόλπου της Νικομηδείας, είδον τα χωρία Κατριλί, Κουρί, την πάλαι Σωτηρούπολιν, Αρβανιτοχώριον, Τσινάρι, Αγίαν Κυριακήν και το Κοτζά Ντερέ (...) έγγραφα περί τούτων “Έννεα ημέρας υπό το Αργανθώνειον Όρος” διατριβήν, εκδοθείσαν εν τω περιοδικῷ ‘Πρόδος’ Βιέννης (...). Η έκπληξις μου ήτο και μεγαλυτέρα και δικαιότερα εις το Κατριλί, το χωρίον αυτό κατέστη γνωστότατον από των μέσων της ΙΗ’ εκατονταετηρίδος δια την εκκλησιαστικήν ανταρσίαν του θεοβλαβούς εξ Άνδρου μοναχού Αυξεντίου, πρότερον δέ, μετά το μέσον της ΙΖ’ εκατονταετηρίδος, δια τον εν αυτώ γεννηθέντα πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Παρθένιον Δ’ τον Μογιλάλον ή Χουμχούμην, εις τας ημέρας ημών εγένετο γνωστόν δια τον Ιωάννην

⁷ Ο ίδιος ο Μ. Γεδεών σημειώνει σχετικά: “(...) από του 1867-1878, ότε διέμενον απέναντι της πατρικής οικίας μου οι επίτροποι, αντιπρόσωποι, του Αγίου Όρους, Αρσένιος μοναχός Ιβηρίτης και Γεννάδιος ο Λαυριώτης, ο τω 1871 χειροτονηθείς διάκονος και πρεσβύτερος, ηρώτων κυρίως τον Αρσένιον και εμάνθανον πολλά”, βλ. Μ. ΓΕΔΕΩΝ, *Μνεία των προ εμού...*, 86.

⁸ ό.π., 75.

⁹ ό.π., 75-77.

- Βιθυνόν (...)¹⁰.
- Πέντε χρόνια αργότερα, το 1892, θα επισκεφθεί τα Προικόννησα, τα τέσσερα νησιά της Προποντίδας που αποτελούσαν και την ομώνυμη εκκλησιαστική επαρχία, γράφει σχετικά ο Μ. Γεδεών:
“Μετά πέντε έτη μετέβην προς επίσκεψιν της εκκλησιαστικής επαρχίας Προικοννήσου, δηλαδή και των τεσσάρων νήσων των αποτελουσών την ενορίαν του μητροπολίτου. Το περί τούτων βιβλίον ‘Προικόννησος’ εξεδόθη τω 1895 (...) Εις το Αφθόνι, την αρχαίαν Αρόνην ηρώτησα γέροντας τινάς ογδοηκοντούτεις περί του παρελθόντος της πατρίδος αυτών, ήκουον πολλά αλλά δύο τρεις διέσπασαν την γινομένην ελληνιστί συζήτησιν (...) Είχον πάντες συναίσθησιν της ελληνικής αυτών καταγωγής (...) Επιστρέψας εις την Κωνσταντινούπολιν (1892) παρέστησα εις τον αγαθόν πατριάρχην Νεόφυτον και τινας αρχιερείς το αδίκημα το τόσον επιπολαίως επιδαπιλούμενον από πολλών ετών, από του 1853, εις τους Προικοννησίους έως τότε. Οι παλαιότεροι ηγανάκτουν κατά των τότε Συνόδων, οίτινες απέστειλλον ως αρχιερείς κληρικούς ή αθεοφόβους ή αναισχύντους ή σκηνηροτάτους ή οινόφλυγας (...)”¹¹.
 - Τον Αύγουστο του 1894 θα επισκεφθεί, χάριν των ερευνητικών του δραστηριοτήτων, τα χωριά των Δαρδανελλίων, το Χαλήλκιοϊ, το Καλαφατλί, το Ερένκιοϊ, το Γενιτσάρ κ.ά., τις σχετικές πληροφορίες έχουμε, επίσης, από τον ίδιο τον Μ. Γεδεών, ο οποίος γράφει:
“Μετέβην κατά Αύγουστον του 1894 εις τα ύπερθεν των Δαρδανελίων χωρία (...) κατελθών προς την θάλασσαν, απέναντι σχεδόν της Τενέδου, εις το Γενί Χισάρ (...) κατά τους κατοίκους το πάλαι Σίγειον (...) Εις το Ερένκιοϊ προυξένει εντύπωσιν η μεγίστη οικοδομή της Ελληνικής Σχολής οφειλομένη εις την γενναιότητα Γεωργίου, αν μη απατώμαι, Κουγιουμτζέλλη, εξ Ίμβρου (...) προ διακοσίων πενήντα και προ τριακοσίων ετών εσώζετο μάλλον ζωντανή η εκ Βυζαντινών Ελλήνων καταγωγή. Εξήτασα μετά προσοχής παλαιόν κωδίκιον ελεημοσυνών υπέρ της μονής της εν Αγίω Όρει Λαύρας (...)”¹².
 - Πολύ πιο διεξοδικός είναι ο Μ. Γεδεών όταν αναφέρεται στις επισκέψεις του, χάριν αρχαιικών ερευνών, σε όλες σχεδόν τις μονές του Αγίου Όρους, τις οποίες, όπως σημειώνει επισκέφθηκε 12 φορές, μεταξύ άλλων γράφει:
“Ένα πόθον ιερόν επραγματοποίησα δωδεκάκις έως σήμερα, την επίσκεψιν εις Άγιον Όρος ή προσκύνημα κοινότερον, κατόπιν δε των τεσσάρων πρώτων επισκέψεων εξέδωκα τον ‘Άθωνά’ μου τω 1885 εις σελίδα 375 μετά του Παραρτήματος, 356 άνευ αυτού. Αι επισκέψεις έγινοντο τω 1876, τω 1879, τω 1880 και 1881, τω 1891, τω 1894, τω 1896, τω 1899, και μετά είκοσι τρία έτη τω 1922, τω 1926, τω 1927 και τω 1928. Συνήγαγον ύλην πολλήν, πολλά δε ήκουσα από στόματος πολυπείρων γερόντων (...) Κατά την πρώτην επίσκεψίν μου, αποβιβασθείς τη 4η Ιουλίου, τη πρωΐα δηλαδή του 1876, εις την ρωσικήν μονή του Αγίου Παντελεήμονος ωδηγήθην εις τον ρωσικόν νεότευκτον ναόν (...)”¹³.

Ο Μανουήλ Γεδεών θα ερευνήσει, κυρίως, αρχεία των δεκάδων εκκλησιών της Πόλης, θα καταγράψει εκκλησιαστικούς και άλλους κώδικες, επιγραφές εκκλησιών ενώ, ως εκ της θέσεως του για δεκαετίες στο Πατριαρχείο και στο Πατριαρχικό Τυπογραφείο, θα έχει στην διάθεσή του πατριαρχικούς και άλλους κώδικες. Επιπροσθέτως, οι σχέσεις του με το Μετόχι του Παναγίου τάφου και τους εκεί σωζόμενους

¹⁰ ό.π., 77-81.

¹¹ ό.π., 81-83.

¹² ό.π., 83-85.

¹³ ό.π., 85-135.

ώς την δεκαετία του 1960¹⁴, εκατοντάδες κώδικες, θα του επιτρέψουν να έχει στην διάθεσή του χιλιάδες άγνωστα έγγραφα και την χαρά του να δίδει στο φως άγνωστα στοιχεία του μεσαιωνικού μας, κυρίως του φαναριώτικου, Ελληνισμού. Δεκάδες είναι οι διατριβές για τον φαναριώτικο Ελληνισμό που θα δημοσιεύσει στο επίσημο δημοσιογραφικό όργανο του Πατριαρχείου, στην *“Εκκλησιαστική Αλήθεια”*. Δεκάδες είναι, επίσης, τα έγγραφα, κυρίως συνοδικά και πατριαρχικά, που θα δουν το φως μέσα από τις στήλες του ως άνω εντύπου ενώ άλλες *“διατριβές”* του θα δημοσιευθούν στην περιώνυμη εφημερίδα των χρόνων, στην εφ. *“Νεολόγος”*, ή και αργότερα, μετά το 1890, στην *“Επιθεώρηση του Νεολόγου”*, που επείχε θέση περιοδικού, ενώ εκατοντάδες άλλες *“διατριβές”* του θα δημοσιευθούν σε εφημερίδες και περιοδικά που κυκλοφορούσαν σε όλα τα σημεία της Ευρώπης, όπου απαντά και δραστηριοποιείται ο Ελληνισμός, λ.χ. στο *“Δελτίον της Εταιρείας των Μεσαιωνικών Ερευνών”*, στην εφ. *“Ανατολικός Αστήρ”*, στην εφ. *“Παρθενών”*, στην εφ. *“Ερμής”* της Θεσσαλονίκης, στο *“Ημερολόγιον Κρόνος”*, στην *“Οικονομική Επιθεώρηση”* Αθηνών, στην *“Εφημερίδα των Συζητήσεων”* Αθηνών, στην εφ. *“Χρόνος”* των Αθηνών, στην εφ. *“Αμάλθεια”* της Σμύρνης κ.ά.¹⁵

Ενδεικτικά σημειώνουμε κατωτέρω κάποια μόνο από τα έργα του που είτε εξεδόθησαν εξ αρχής αυτοτελώς, είτε έλαβαν την μορφή αυτοτελούς ογκώδους τόμου, αφού στο μεταξύ εξεδόθησαν σε συνέχειες σε γνωστές εφημερίδες και περιοδικά, κυρίως στην *“Εκκλησιαστική Αλήθεια”*¹⁶, της εποχής:

1. *Χρονικά της Πατριαρχικής Ακαδημίας - Ιστορικά ειδήσεις περί της Μεγάλης του Γένους Σχολής (1454-1830)*, Κωνσταντινούπολις 1883, σελ. 270 [δημοσιεύθηκε το πρώτον σε συνέχειες στην *“Εκκλησιαστική Αλήθεια”* κατά το 1882/83].
2. *Χρονικά του πατριαρχικού Οίκου και του ναού*, Κωνσταντινούπολις 1884, σελ. 216 [δημοσιεύθηκε το πρώτον σε συνέχειες στην *“Εκκλησιαστική Αλήθεια”* κατά το 1884].
3. *Άθως – Αναμνήσεις, έγγραφα, σημειώσεις*, Κωνσταντινούπολις 1885, σελ. 356.
4. *Πατριαρχικοί Πίνακες - Ειδήσεις ιστορικά βιογραφικά περί των πατριαρχών Κωνσταντινουπόλεως από Ανδρέου του πρωτοκλήτου μέχρι Ιωακείμ Γ' του από Θεσσαλονίκης (36-1884)*, Κωνσταντινούπολις [1885-1890], σελ. 720 [και αναστ. έκδ. Αθήναι 1996].
5. *Η Ζωοδόχος Πηγή και τα ιερά αυτής προσαρτήματα*, Αθήναι 1886 σελ. 365 [εκδόθηκε με το όνομα και την *“δαπάνη”* Ευγενίου ιερέως].
6. *Ο πατριάρχης Διονύσιος Δ' ο Μουσελίμης*, Κωνσταντινούπολις 1886, σελ. 160 [μέρος δημοσιεύθηκε στην *“Εκκλησιαστική Αλήθεια”* κατά το 1887].
7. *Εκκλησίου των ορθοδόξων εν Κωνσταντινουπόλει - Ιστορικά ειδήσεις περί τε των ιερών ναών και των παρ' αυτοίς σχολείων*, Κωνσταντινούπολις 1888, σελ. 99 [τυπώθηκε ως παράρτημα των *“Πατριαρχικών Πινάκων”*].
8. *Κανονικά Διατάξεις - Επιστολαί, λύσεις, θεσπίσματα των αγιωτάτων πατριαρχών Κωνσταντινουπόλεως από Γρηγορίου του Θεολόγου μέχρι Διονυσίου του από Αδρια-*

¹⁴ Σχετικά πρβλ. J.-M. OLIVIER, *Répertoire des Bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs* (...), Brepols-Turnhout 1995, 387

¹⁵ Σχετικά πρβλ. κατωτέρω.

¹⁶ Στην *“Εκκλησιαστική Αλήθεια”* ο Μανουήλ Γεδεών θα δημοσιεύσει *“τετρακόσια σχεδόν άρθρα και μελετήματα”* κατωτέρω χρησιμοποιούνται οι συντομογραφίες: BZ (= Byzantinische Zeitschrift), EA (= Εκκλησιαστική Αλήθεια), EMA (= Επετηρίς Μεσαιωνικού Αρχείου), ΕΦΣΚ (= Επετηρίς Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως), ενώ σε αντίθεση με ό,τι τηρείται στις υποσημειώσεις, εντός κειμένου καταγράφεται συγκεκριμένη αναφορά σε σελίδα-σελίδες (- σελ.).

- νουπόλεως, Κωνσταντινούπολις 1888, τόμ. Α΄, σελ. 418, Κωνσταντινούπολις 1889, τόμ. Β΄, σελ. 476.
9. *Συμβολαί εις την ιστορίαν της αποστολικής Εκκλησίας των Αθηνών*, στο: “*Μνημεία της Ιστορίας των Αθηνών*” (Δ. Καμπούρογλου), Αθήναι 1890, Β΄, σελ. 346-352 [και αυτοτελώς, Αθήναι 1891, σελ. 130].
10. *Έγγραφοι λίθοι και κεράμια*, Κωνσταντινούπολις 1892, σελ. 176
[δημοσιεύθηκε ημιτελώς το πρώτον σε συνέχειες στην “*Εκκλησιαστική Αλήθεια*” κατά το 1889].
11. *Παιδεία και πτωχεία παρ’ ημίν κατά τους τελευταίους αιώνας*, Κωνσταντινούπολις 1893, σελ. 80.
12. *Προικόννησος - Εκκλησιαστική παροικία, ναοί και μοναί, μητροπολίται και επίσκοποι*, Κωνσταντινούπολις 1895, σελ. 234.
13. *Δέρκος - Εκκλησιαστική παροικία, σύστασις αυτής και τύχαι, ναοί και μοναί, αρχιεπίσκοποι και μητροπολίται*, Εν Κωνσταντινουπόλει 1896, σελ. 96.
14. *Γράμματα πατριαρχικά περί της Μεγάλης του Γένους Σχολής (Πατριαρχικής Ακαδημίας)*, Κωνσταντινούπολις 1903, σελ. 164 [δημοσιεύθηκε το πρώτον σε συνέχειες στην “*Εκκλησιαστική Αλήθεια*” κατά το 1902].
15. *Εορτολόγιον Κωνσταντινοπολίτου προσκυνητού*, Κωνσταντινούπολις 1904, σελ. 384 [εκδόθηκε ως παράρτημα της “*Εκκλησιαστικής Αλήθειας*”, παρέμεινε η έκδοση ημιτελής].
16. *Χρονογραφία της εν Άθω μονής των Ιβήρων*, Κωνσταντινούπολις 1906-1912 [εκδόθηκε από το Πατριαρχικό “*Τυπογραφείο*”].
17. *Οικουμενικόν Πατριαρχείον - Έγγραφα πατριαρχικά και συνοδικά περί του βουλγαρικού ζητήματος (1852-1873)*, εκδιδόμενα ευλογία και κελεύσει του παναγιωτάτου οικουμενικού πατριάρχου Ιωακείμ Γ΄ του από Θεσσαλονίκης, Κωνσταντινούπολις 1908, σελ. 96+588.
18. *Βραχεία σημείωσεις περί των εκκλησιαστικών ημών δικαίων*, Κωνσταντινούπολις 1909, σελ. 176.
19. *Επίσημα γράμματα τουρκικά αναφερόμενα εις τα εκκλησιαστικά ημών δίκαια*, Κωνσταντινούπολις 1910, σελ. 136.
20. *Αρχείον εκκλησιαστικής ιστορίας*, Κωνσταντινούπολις 1911 (-1913), τόμ. Α΄, σελ. 496.
21. *Θρακικάί ιστορίαι. Α΄ - Νεόφυτος Αδριανουπόλεως (1644-1648), Β΄ - Γράμματα εκ της Αδριανού πόλεως (1629-1729), Γ΄ - Μνήμη Γανοχώρων*, Κωνσταντινούπολις 1913.
22. *Πατριαρχικής ιστορίας μνημεία. Α΄ - Γρηγορίου Ε΄ εννέα διάδοχοι (χειρόγραφον εκδιδόμενον)*, Αθήναι 1922, σελ. 80.
Αποσημειώματα χρονογράφου (1800-1913), Αθήναι 1932, σελ. 350.
23. *Μνεία των προ εμού (1800-1863-1913)*, Αθήναι 1936, σελ. 472+ 86 πίνακες (εικόνες) [αυτοβιογραφικό].
24. *Πατριαρχικάί εφημερίδες - Ειδήσεις εκ της ημετέρας εκκλησιαστικής ιστορίας (1500-1912)*, Αθήναι 1936 (-1938), σελ. 528.
25. *Ιστορία των του Χριστού πενήτων (1453-1913)*, Αθήναι 1939, σελ. 384.
Αξίζει να προσεχθεί πως τα μικρής έκτασης, κάποιων σελίδων, αυτοτελώς εκδοθέντα έργα του είναι δεκάδες, ενώ το σύνολο του δημοσιευθέντος έργου του φαίνεται να ξεπερνά τις 700 δημοσιεύσεις. Μία πρώτη συνολική καταγραφή έκανε ο ίδιος με δημοσιεύμά του το 1896, όπου κατέγραψε συνολικά 223 δημοσιευθείσες εργασίες

του, μεταξύ των ετών 1871 και 1896¹⁷. Μία συνολική πλέον καταγραφή των δημοσιευμάτων του, πρόσφατη σχετικά, το 1969/70, έγινε από τον Χρήστο Πατρινέλη, με τα δημοσιεύματα του Μ. Γεδεών να φτάνουν πλέον στον αριθμό των 748¹⁸.

Ας προσεχθεί πως ποτέ σχεδόν ο Μ. Γεδεών δεν αναφέρει τις πηγές του, πού συγκεκριμένα βρίσκεται ό,τι εκδίδει, ποιόν αριθμό φέρει, για να μπορεί κάποιος να ελέγξει το περιεχόμενο των κειμένων. Με βάση μόνο εσωτερικές πληροφορίες των δημοσιευμάτων του μπορούν ίσως σήμερα να γίνουν κάποιες ταυτίσεις. Έτσι κάποιος θα μπορούσε να χαρακτηρίσει τον Μ. Γεδεών πρόχειρο στην σύνθεση των κειμένων και τα κείμενά του πρωτόλεια. Όμως η συγκεκριμένη στάση του Μ. Γεδεών φαίνεται πως ήταν συνειδητή, το έκανε για να... ταλαιπωρήσει τους λογοκλόπους. Γράφει συγκεκριμένα στο έργο του *“Μνεία των προ εμού”*, στην εισαγωγή του:

*“Οι αναγνώσται μου βλέπουσιν ότι αι παραπομπάι εις τας πηγάς συνεσωρεύθησαν χύδην εις τινα σελίδα του βιβλίου μου, ουχί δε υπό έκαστον όνομα, προς απόγνωσιν των λογοκλόπων. Παρετήρησα ότι πάντες οι τοιούτοι, μεταγράφοντες κακοήθως από συγγραμμάτων ελληνικών, αναφέρουσιν όχι την του συγγράμματος σελίδα, αλλά τας πηγάς, εις ας ο λεηλατούμενος συγγραφεύς παραπέμπει, νομίζοντες ότι θα πιστεύσωσιν αυτούς οι αναγνώσται, όντας πολυμαθείς και πολλά γνωρίσαντας. Η χύδην παράθεσις των πηγών, όσας είχαν υπ’ όψιν, θα αναγκάση πιθανώς τους παρ’ ημίν λογοκλόπους, όπως υποβληθώσιν εις πολύν κόπον προς εξίχνευσιν αυτών· εάν γινώσκωσι τί σημαίνει κόπος εις σύνταξιν βιβλίου”*¹⁹.

Και πιθανότατα ο Μ. Γεδεών δεν είχε άδικο. Αναγκαστικά λοιπόν όλοι οι ξένοι, οι οποίοι από τα πρώτα ακόμη μεταβυζαντινά χρόνια στρέφονταν προς την Ανατολή για ανεύρεση χειρόγραφων κωδικών, αλλά και άγνωστου αρχαιακού υλικού, βλέποντας τον πλούτο του δημοσιευόμενου υλικού, χωρίς όμως συγκεκριμένες παραπομπές, στους χειρόγραφους, λ.χ., κώδικες ο Μανουήλ έδινε ονόματα παλαιότερων κτητόρων (- *“κώδικας Κριτίου”* ή *“κώδικας Καρατζά”*) ή κάποτε αναφερόταν γενικά σε *“πατριαρχικό κώδικα”* ή *“ιεροσολυμιτικό κώδικα”*, στην *“απόγνωσή τους”* στρέφονταν για βοήθεια στον λόγιο Φαναριώτη²⁰.

Έτσι εξηγείται ίσως πως δεν υπάρχει βυζαντινολόγος των χρόνων, ξένος ή Έλληνας, που να μην απευθύνθηκε στον Μ. Γεδεών για να λάβει πληροφορίες ή και υλικό, ενδεικτικά σημειώνουμε τους Κ. Krumbacher, R. Foerster, Ém. Legrand, L. Petit, V. Laurent, H. Delehaye, αλλά και Ιωάννη Σακελιώνα, Σοφοκλή Οικονόμου, Γεώργιο Βελούδιο κ.ά.²¹. Πολλά, λ.χ., από τα ογκώδη έργα της *“μεσαιωνικής μας γραμματείας”* που εξέδωσε ο Ém. Legrand βασίζονται σε κείμενα και χρφ. που του

¹⁷ ΓΕΔΕΩΝ, *Αναγραφή συγγραφών και εκδόσεων εικοσιπενταετίας (1871-17/29 Ιουνίου 1896)*, Εν Κωνσταντινουπόλει 1896, ό.π., 3-26, στις υπόλοιπες σελίδες του βιβλίου ο Μ. Γεδεών προσθέτει κρίσεις για το έργο του, οι περισσότερες επιστολιμαίες.

¹⁸ ΧΡ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗ, *Δημοσιεύματα Μανουήλ Γεδεών - Αναλυτική καταγραφή*, ΕΜΑ 19/20 (1969/70), ανάτυπο, και αυτοτελώς με προσθήκες Αθήνα 1997.

¹⁹ Μ. ΓΕΔΕΩΝ, *Μνεία των προ εμού*....., 5-6.

²⁰ Πρόχειρα πρβλ. Μ. ΓΕΔΕΩΝ, *Ανέκδοτος εγκύκλιος του οικουμενικού πατριάρχου Ιερεμίου Γ' (1927) εξ ανεκδότου κώδικος του Κριτίου*, Εν Κωνσταντινουπόλει 1872, σελ. 32 [πρωτοδημοσιεύθηκε στην εφ. *“Κωνσταντινούπολις”*], ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ο κώδιξ του Κριτίου*, εφ. Θράκη, αρ. 11, 6 Οκτωβρίου 1873, αρ. 15 (11 Οκτωβρίου 1873).

²¹ Ο R. Foerster, λ.χ., θα του στείλει επιστολή από το Rostok στις 19 Νοεμβρίου 1879, με την οποία και του ζητά να τον βοηθήσει αντιπαραβάλλοντας εκδεδομένο κείμενο με το χειρόγραφο του που απαντά σε κώδικα της Βιβλιοθήκης του Σεραγιού, ο Σοφοκλής Κ. Οικονόμος εξάλλου με επιστολή του από την Αθήνα, από 9 Μαρτίου 1871, μεταξύ άλλων του ζητά πληροφορίες για χειρόγραφο κώδικα του Παϊσίου Λιγαριδή, σχετικά πρβλ. *“Αρχείο Αρβανιτίδη”*, Πανεπιστήμιο Κρήτης-Ρέθυμνο.

έστειλε από το Φανάρι ο Μ. Γεδεών²², ενώ και η έκδοση του Τυπικού της μονής Παναγίας της Κοσμοσωτείας του Έβρου, του 1151/52, του L. Petit, βασίσθηκε σε κείμενο που μετέγραψε και του έστειλε ο Μ. Γεδεών από το Φανάρι στην Αθήνα, χωρίς όμως ποτέ να του πει πού βρίσκεται ο χειρόγραφος κώδικας. Σημείωνε γενικά πως “ο κώδικας σώζεται σε μονή πολύ μακράν ημών κειμένης”, για να αποδειχθεί 100 περίπου χρόνια αργότερα, έπειτα από έρευνες του καθηγητή Γεωργίου Παπάζογλου, πως αυτός βρισκόταν σε μονή της Κεφαλονιάς²³.

Πιθανότατα ο Μ. Γεδεών, σε κάποια τουλάχιστον χρονική στιγμή, να ασχολήθηκε και με το “εμπόριο” των χειρογράφων ή με την φροντίδα για “αποστολή χειρογράφων στην Δύση επί επιστροφή”. Σε αυτόν φαίνεται να στρεφόταν ο συλλέκτης, λ.χ., Γεώργιος Μαυροκορδάτος, γόνος μεγάλης φαναριώτικης οικογένειας, στην προσπάθειά του να βρει σπάνια χειρόγραφα βιβλία, όπως φαίνεται από την “αλληλογραφία” του Γ. Μαυροκορδάτου που είδε το φως τελευταία²⁴. Ας προσεχθεί πως ο Μ. Γεδεών τον αποκαλεί “λαμπρό προστάτη των γραμμάτων”²⁵ την στιγμή που ο Γ. Μαυροκορδάτος, σε επιστολή του προς τον αδελφό του Νικόλαο Μαυροκορδάτο, σημείωνε πως

“το περίαπτον του Γεδεών έλαβον ασφαλώς, ελαχίστου λόγου άξιον. Ουχ ήττον παρακαλώ να ευχαριστήσης αυτό από μέρους μου, όπως ενθαρρυνθή εν τη ευθεία οδώ”,

ενώ λίγο παρακάτω σημείωνε

“ίσως αγνοείς ότι το Μετόχιον περιέχει πλείστα όσα χειρόγραφα πολύτιμα και ανέκδοτα. Αν νομίζεις καλόν να ενεργήσεις τι υπέρ της αιτήσεως του Legrand (...) Επίσης, μη ενεργής δια του Γεδεών, όστις ευρίσκεται εις διάστασιν προς τους διευθύνοντας τα του μετοχίου”²⁶.

Σε άλλη του επιστολή ο λαμπρός, κατά τον Μ. Γεδεών, “προστάτης των γραμμάτων” έκρινε την εργασία του Φαναριώτη λογίου και έγγραφε σχετικά πως ο ίδιος (-ο Γεώργιος Μαυροκορδάτος)

“δεν δέχεται από τον Μανουήλ Γεδεών ούτε χειρόγραφα, ούτε βιβλία, διότι επιγράφει και μολύνει τα χειρόγραφα δια νεωτέρων μωρολογιών, ώστε μετά χρειάζονται καθαρισμό”²⁷.

²² Σε επιστολή, λ.χ., που αποστέλλει από την Βιέννη στον Μανουήλ Γεδεών ο Γεώργιος Μαυροκορδάτος, από 13/25 Οκτωβρίου 1879, του σημειώνει μεταξύ άλλων, ότι ο Έm. Legrand τον πληροφόρησε ότι ασχολείται με την “ανεύρεσιν σπανίων ελληνικών χειρογράφων και εντύπων βιβλίων”, γι’ αυτό του ζητά να φροντίσει “περί ευρέσεως και αγοράς χειρογράφων τινών και αποστείλητε αυτά εις την εν Βιέννη διεύθυνσίν του”, ζητά ειδικότερα χειρόγραφα έργων του Κωνσταντίνου Δαπόντε (“Γεωγραφική Ιστορίαν”, “Φανάρι γυναικών”, “Κήπο Χαρίτων”) και αντίγραφα επιστολών μελών της οικογένειας Μαυροκορδάτου που απόκεινται στην Βιβλιοθήκη του Αγιοταφικού Μετοχίου στο Φανάρι, πρβλ. “Αρχείο Αρβαντιδής”, Πανεπιστήμιο Κρήτης-Ρέθυμνο (σχετικά με το θέμα πρβλ. και κατωτέρω)

²³ Σχετικά πρβλ. Γ. Κ. ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, *Τυπικόν Ισαακίου Αλεξίου Κομνηνού της μονής της Θεοτόκου της Κοσμοσωτείας (1151-1152)*, Κομοτηνή 1994, 23-29.

²⁴ ΝΙΚΑ ΠΟΛΥΧΡΟΝΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΛΑΔΑ, *Γεώργιος Αλέξ. Μαυροκορδάτος (1839-1902), ο σχολιαστής, ο ιστοριοδίφης, ο συλλέκτης - Μελέτη της αλληλογραφίας του*, Αθήνα 1996.

²⁵ Μ. ΓΕΔΕΩΝ, *Μανουήλ Φιλή ιστορικά ποιήματα*, ΕΑ 4 (1882/83), 215 (- “απόκειται και τούτο εν κώδικι, ον μετά πολλών κόπων κτησάμενος, απέστειλα τω πατρώζοντι πρίγκιπι Γεωργίω Αλ. Μαυροκορδάτω, κρίνων ότι ασφαλώς ελλιμενίζονται εν τη βασιλική όντως Βιβλιοθήκη του μεγατίμου φίλου και λαμπρού προστάτου των επί της μεσήλικος εθνικής ιστορίας (...),” σχετικά πρβλ. και ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Γεράσιμος Κυζίκου ο Χρυσοσκουλαίος*, ΕΑ 4 (1882/83), 793-795.

²⁶ ΝΙΚΑ ΠΟΛΥΧΡΟΝΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΛΑΔΑ, όπ., 155-156.

²⁷ ό.π., 30.

Τέλος, σε άλλη του επιστολή, σταλμένη από το Παρίσι προς τον αδελφό του Νικόλαο, από 22 Απριλίου 1890, ανακοινώνει ότι στέλνει δύο αντίτυπα βιβλίου του Έm. Legrand, ένα για τον Ελληνικό Φιλολογικό Σύλλογο και ένα για τον Μ. Γεδεών, ενώ

“σκέπτεται να προτείνει στον Γεδεών κάποια ανταλλαγή, να του στείλει τη *Bibliographie Hellénique* του Legrand, αντί σπανίου χειρογράφου ή βιβλίου”²⁸.

Για το σύνολο του έργου του θα αναδειχθεί ο Μ. Γεδεών το 1897 σε “Μεγάλο Χαρτοφύλακα” του Οικουμενικού Πατριαρχείου²⁹. Το συγκεκριμένο αξίωμα θα του δώσει την δυνατότητα να βρεθεί ακόμη πλησιέστερα στο Πατριαρχείο και στα αρχεία του, δεδομένου ότι ο

“μέγας χαρτοφύλαξ επεκύρωνε τα αντίγραφα συνοδικών αποφάσεων (...) ενίοτε δε εξέδιδε ρήτραν και επί ζητημάτων κληρονομικών (...) ήτο μέλος του εκκλησιαστικού ή πνευματικού λεγομένου ή της πρωτοσυγκελλίας δικαστηρίου”³⁰.

Λίγο αργότερα, το 1901, θα λάβει από τον Οικουμενικό Θρόνο το οφφίκιο του “Χρονογράφου του Οικουμενικού Πατριαρχείου”. Είναι τα χρόνια που θα διατελέσει στενός σύμβουλος πατριαρχών, κυρίως του πατριάρχη Ιωακείμ Γ΄ του από Θεσσαλονίκης, και θα αναμειχθεί σε όλα τα μεγάλα ζητήματα που συντάραζαν το Πατριαρχείο στο τέλος του 19ου/αρχές του 20ού αιώνα (ρωσικό, βουλγαρικό θέμα, σχέσεις του πατριαρχείου με την ελληνική Εκκλησία)³¹. Αργότερα, και λίγο πριν εγκατασταθεί οριστικά στην Αθήνα, στην οδό Τήνου 25, το πατριαρχείο Ιεροσολύμων θα του απονεμίσει το οφφίκιο του “άρχοντα Υπομνηματογράφου”³², μετά δε την εγκατάστασή του στην Αθήνα θα αναδειχθεί το 1929 σε “πρόσεδρο μέλος” της Ακαδημίας Αθηνών³³. Η είσοδός του στην Ακαδημία θα γίνει το 1930, στην Συνεδρίαση της 20ης Φεβρουαρίου, θα τον προσφωνήσει δε ο Κωστής Παλαμάς. Στην αντιφώνησή του ο Μ. Γεδεών θα ομιλήσει με θέμα: “*Αυκανγές πνευματικής κινήσεως παρ’ ημίν (1700-1730)*”³⁴. Ό,τι σημείωσε ο Κωστής Παλαμάς, μεταφέροντας την πρόταση της “επιτροπής των κριτών” είναι ενδεικτικό:

“Την ψήφον της Ακαδημίας εκλεξάσης τον Μανουήλ Γεδεών διεφώτισε, κυριώτατα, η σχετική έκθεσις της επιτροπής των κριτών, αποτελούσα την καλλίστην σύνοψιν της πολυχρονίου πνευματικής δράσεως αυτού. Ο ημέτερος συνάδελφος γέννημα της Κωνσταντινουπόλεως, θρέμμα της Μεγάλης του Γένους Σχολής, τιλούχος του Οικουμενικού Πατριαρχείου, και εκείνου των Ιεροσολύμων, εταίρος του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου, μέλος του Αρχαιολογικού Βερολινείου Ινστιτούτου και άλλων εν τη αλλοδαπή ακαδημαϊκών ιδρυμάτων, αρχισυντάκτης της πατριαρχικής Εκκλησιαστικής Αληθείας υπό Ιωακείμ Γ΄, συνεργάτης ευφήμως μνημονευομένων περιοδικών (...) τους τίτλους και τας διακρίσεις των οποίων ηζιώθη, χρεωστεί εις τας δυσσαριθμήτους πραγματείας του και τας αυτοτελείς συγγραφάς του, πάσας εξ επι-

²⁸ ό.π., 373, και 375, 380΄ σε επιστολή του Γεωργίου Μαυροκορδάτου από το Παρίσι προς τον Μανουήλ Γεδεών, από 13/25 Οκτωβρίου 1884 κάνει λόγο για “προ πολλού χρόνου παρ’ υμών πεμφθέν χειρόγραφον” ανέκδοτων επιστολών, πρβλ. “*Αρχείον Αρβανιτίδη*”, Πανεπιστήμιο Κρήτης – Ρέθυμνο.

²⁹ Πρβλ. “(...) χαρτοφύλαξ (...) ωνομάσθη (...) τη 23 Δεκεμβρίου 1897 υπό του Κωνσταντίνου Ε΄ του Βαλιάδου, χειροθετήσαντος αυτόν τη 21 Ιανουαρίου 1898”, Μ. ΓΕΔΕΩΝ, *Μνεία των προ εμού...*, 62.

³⁰ ό.π., 8, 11.

³¹ Πρόχειρα βλ. ΔΕΣΠΟΙΝΑΣ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑ, *Μανουήλ Γεδεών, ο τελευταίος γνήσιος Φαναριώτης*, στο: *Ιστορία Εικονογραφημένη*, τεύχ. 471, Σεπτέμβριος 2007, 104-107.

³² ό.π..

³³ ό.π..

³⁴ Πρβλ. *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 5 (1930), 48-57.

σταμένων αυτού αναδιφήσεων εις αρχεία και εις Βιβλιοθήκας Κωνσταντινουπόλεως, Αγίου Όρους, Αθηνών, εγκύρως αναγνωριζόμενας ως υπηρεσίας προς το έθνος³⁵.

Η σχετική με την ίδρυση και λειτουργία σωματείων και επιστημονικών εταιρειών δραστηριότητα του Μ. Γεδεών φαίνεται να ήταν έντονη. Νέος μόλις 20 ετών, το 1871, θα διατελέσει πρόεδρος του Συλλόγου “Πιερία”, που τα συγκεκριμένα χρόνια φαίνεται μεταξύ άλλων να είχε μέλη τον γνωστό δημοσιογράφο, ιδρυτή αργότερα στην Αθήνα της εφ. “Ακρόπολις”, Βλάση Γαβριηλίδη, όπως και τον Παύλο Καρολίδη³⁶. Λίγο αργότερα θα πρωτοστατήσει στην ίδρυση της εταιρείας “Μεσαιωνικών Ερευνών”, ενώ θα διατελέσει, επίσης, από το 1887 μέλος του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως³⁷. Μετά την εγκατάστασή του, λίγο πριν από την Μικρασιατική Καταστροφή, στην Αθήνα θα ιδρύσει, το 1926, τον Σύλλογο των “Μεσαιωνικών Γραμμάτων”, όπως και το επιστημονικό όργανο του Συλλόγου, τα “Μεσαιωνικά Γράμματα”, των οποίων θα εκδοθούν δύο τόμοι Α΄ και Β΄, το 1930 και 1934/ 35³⁸. Ως τον θάνατό του, το 1943, θα ζει στην Αθήνα “πενία συζών”, χρόνια κατά τα οποία θα φροντίζει για την διαβίωσή του ο γνωστός λόγιος και συλλέκτης Γεώργιος Αρβανιτίδης, προς τον οποίο και θα καταλείψει με τον θάνατό του την πολύτιμη Βιβλιοθήκη του³⁹.

II. Ο Μανουήλ Γεδεών και το Οικουμενικό Πατριαρχείο

Όπως είδαμε ανωτέρω η επαγγελματική δραστηριότητα, αλλά και ο προσωπικός του βίος από τα παιδικά του χρόνια, είναι δεμένος με τον Οικουμενικό Θρόνο, ως και την Μικρασιατική Καταστροφή και την συμπλήρωση των εβδομήντα του χρόνων, οπότε και θα εγκατασταθεί στην Αθήνα, αφού για την Πόλη, αλλά και για τον Ελληνισμό της Ανατολής, από το 1923 και μετά “τίποτε δεν θα είναι όπως πρίν”. Ο ίδιος θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ο “τελευταίος Βυζαντινός του Φαναρίου” και προφανώς δεν είχε άδικο ο καθηγητής Νικόλαος Τωμαδάκης όταν αναφερόμενος στον Μ. Γεδεών έκανε λόγο για “τον κατεξοχήν ιστοριογράφο και αναδιφητή της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας⁴⁰”. Κατά την μακρά θητεία του δίπλα σε πάμπολους

³⁵ ό.π..

³⁶ Πρβλ. “Λογοδοσία των κατά την β΄ περίοδον του τρίτου έτους πράξεων αναγνωσθείσα τη 9η Μαΐου 1871 υπό του Προέδρου Μ. Ι. Γεδεών [Φιλολογικού Συλλόγου “Πιερία”]”, Κωνσταντινούπολις 1871, 24, σχετικά με την δραστηριότητα του Βλάση Γαβριηλίδη στην Πόλη πρβλ. Μ. ΓΕΔΕΩΝ, *Αποσημειώματα...*, 21-26 κ.ά..

³⁷ Πρόχειρα βλ. ΕΦΣΚ ΛΓ΄ (1910/1911), στ΄ (- κατάλογος μελών του Συλλόγου).

³⁸ Στα “Μεσαιωνικά Γράμματα” θα δημοσιεύσει ο Μ. Γεδεών τέσσερις εργασίες του, βλ. Μ. ΓΕΔΕΩΝ *Λαθρόβιος ορθοδοξία*, *Μεσαιωνικά Γράμματα* 1 (1930), 79-95, και ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Επίσκεψις εις τα βυζαντινά παλαιά λουτρά*, *Μεσαιωνικά Γράμματα* 2 (1934/35), 11-30, ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Χειροτονία των ορθόδοξων ιερέων Κρήτης επί Ενετοκρατίας - Σημείωμα Παπαγιάννη Καρπαθίου*, αυτόθι, 110-116, ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Εις την επάνοδον του λειψάνου Γαβριήλ Φιλαδελφείας του Σεβήρου*, αυτόθι, 222-226, τα σχετικά με τον συγκεκριμένο σύλλογο βλ. ΣΤ. ΑΝΕΣΤΙΔΗ, *Ο εν Αθήναις σύλλογος Μεσαιωνικών Γραμμάτων - Το αρχείο του και το επιστημονικό του δελτίο*, Τεύχη του ΕΛΙΑ 3 (1993), 4-42, σχετικά πρβλ. και Κ. ΛΑΠΠΑ, *Ο μεσαιωνικός Ελληνισμός στις ιστοριογραφικές αναζητήσεις του Μανουήλ Γεδεών*, Εγνατία (Επιστημονική Επετηρίδα Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του ΑΠΘ), 15 (1911), 89-100.

³⁹ Σχετικά με τον θάνατό του πρβλ. Γ. ΒΑΛΕΤΑ, *Μανουήλ Γεδεών*, Νέα Εστία 34 (1943), 1420, πρβλ. και Ι. Μ. ΧΑΤΖΗΦΩΤΗ, *Η ανακομιδή των οστών του Μ. Γεδεών (1851-1943), μέγαστος χαρτοφύλακος και χρονογράφου της Μεγάλης Εκκλησίας*, *Εκκλησία* 59 (Α) (1982), 446-448, 471-480. 504-506.

⁴⁰ Ν. ΤΩΜΑΔΑΚΗ, *Εισαγωγή εις την Βυζαντινήν Φιλολογίαν - Κλεις της Βυζαντινής Φιλολογίας*, Αθήναι 1965, Α΄, 129, σχετικά βλ. και ΧΡ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗ, *Γεδεών Μανουήλ*, στό: ΘΗΕ 4 (1964), 242΄ πολ-

πατριάρχες, από το 1871 σχεδόν ως και την Καταστροφή του Ελληνισμού της Ανατολής, θα βοηθήσει στην λύση διάφορων ζητημάτων που ταλάνισαν το Πατριαρχείο, στο θέμα της έντονης δραστηριότητας των Ρώσων στο Άγιο Όρος, με αιχμή την παρουσία χιλιάδων Ρώσων καλογήρων (;), από την δεκαετία του 1880 και εξής στην γνωστή ως ρωσική μονή του Αγίου Παντελεήμονος και στα μετόχια της έξω από το Άγιο Όρος, στο μετόχι, λ.χ., τους Αγίου Ανδρέα της συγκεκριμένης μονής στην περιοχή της Καβάλας, όταν οι Ρώσοι είχαν βλέψεις και στο νησί της Θάσου⁴¹.

Σημαντικός φαίνεται να είναι ο ρόλος στο θέμα του “Βουλγαρικού Σχίσματος”, ίσως όχι τόσο στην πρώτη φάση του που θα κορυφωθεί στα χρόνια της τρίτης Πατριαρχείας του Ανθίμου ΣΤ΄, του Κουταλιανού, περί το 1870, αλλά στις δεκαετίες που θα ακολουθήσουν, αφού το “Σχίσμα” θα ταλανίζει τον Οικουμενικό Θρόνο ως το 1944 περίπου⁴².

Τέλος, σημαντικό ρόλο φαίνεται πως θα διαδραματίσει στην διευθέτηση των διαφορών που θα προκύψουν ανάμεσα στην Ελλαδική Εκκλησία και στο Φανάρι κατά τα δύσκολα χρόνια του “Εθνικού Διχασμού”, μεταξύ 1915 και 1922, όπως σημαντικό ρόλο φαίνεται να διαδραματίζει, μαζί με αρκετούς άλλους “Ελληνες Νεοθωμανούς” στο θέμα των προνομίων, κυρίως των θρησκευτικών, των μειονοτήτων που ζούσαν στα όρια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας⁴³.

Η ερευνητική δραστηριότητα του Μανουήλ Γεδεών, στο σύνολό της σχεδόν αφορά στον Οικουμενικό Θρόνο και στις Εκκλησίες του Θρόνου στην Ανατολή, θα μπορούσε δε ενδεικτικά να διακριθεί σε δημοσιεύματα που αφορούν στις μητροπόλεις του Θρόνου, στους ιεράρχες και στους “καταλόγους των αρχιερατευσάντων” (Α΄), σε θεσμικά θέματα του Πατριαρχείου (Β΄), σε πατριάρχες και σε έγγραφα πατριαρχικά (Γ΄), σε κώδικες και αρχειακό υλικό (Δ΄). Κατωτέρω σημειώνουμε εκάστοτε κάποιες μόνο από τις σημαντικότερες εργασίες του Μανουήλ, κάτω από ένα από τους ως άνω κύκλους (- δεν σημειώνονται τα ογκώδη έργα του τα οποία σημειώθηκαν ανωτέρω και όπου υπάρχουν οι σημαντικότερες αναφορές των σχέσεων Γεδεών-Πατριαρχείου):

Α΄. Μητροπόλεις και μητροπολίτες του Θρόνου

1. Βιογραφική σημείωσις περί Δωροθέου Πρωΐου, εφ. Κωνσταντινούπολις, αρ. φύλ. 1181, 23 Φεβρουαρίου 1872.
2. Επισημείωσις συμπληρούσα τα περί των μητροπολιτών Βιζύης και Μηδείας, ΕΑ 3 (1883), σελ. 417-422.
3. Οι τελευταίοι μητροπολίται της Ηρακλείας (1714-1830), ΕΑ 3 (1883), σελ. 544-551.

λά σχετικά θα μπορούσε να βρει ο ενδιαφερόμενος στην διδακτορική διατριβή του Στ. Ανεστίδη, βλ. ΣΤ. ΑΝΕΣΤΙΔΗ, *Η εθναρχική παράδοση της Μεγάλης Εκκλησίας και ο Μανουήλ Ι. Γεδεών*, Αθήνα 1993, σχετικά πρβλ. και Δ. ΣΤΑΜΑΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Ο Μανουήλ Γεδεών και η επαναδιοργάνωση του οικουμενιστικού μοντέλου*, Γ΄ Επιστημονική Συνάντηση (Θεσσαλονίκη, 3-6 Οκτωβρίου 2002), Πρακτικά, “Μνήμη Άλκη Αγγέλου”, Θεσσαλονίκη 2004, 377-387.

⁴¹ Πρόχειρα πρβλ. ΙΩΑΚ. ΠΑΠΑΓΓΕΛΟΥ, *Η ρωσική πολιτική στο Άγιο Όρος κατά τον 19ο αιώνα και η δραστηριότης των αγιορειτών Ρώσων στην περιοχή τη Καβάλας*, Α΄ Συμπόσιο “Η Καβάλα και η περιοχή της” (18-20 Απριλίου 1977), Πρακτικά, Θεσσαλονίκη 1980, 405-418.

⁴² Στην εφημερίδα της Αθήνας “Ελπίς” (αρ. φύλ. 9, 22 Νοεμβρίου 1873) θα δημοσιευθεί άτιτλο κείμενο-ανταπόκριση από την Πόλη “περί του βουλγαρικού σχίσματος και των συνεπειών του δια τα πατριαρχεία Ιεροσολύμων και Αντιοχείας”, υπογραφόμενο από τον “Βυζάντιο”, σχετικά πρβλ. και Μ. ΓΕΔΕΩΝ, *Αποσημειώματα...*, 217-222.

⁴³ ΔΕΣΠΟΙΝΑΣ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑ, ό.π., 104-107.

4. *Ορθοδόξων μητροπολιτών οι εκδεδωμένοι κατάλογοι συμπληρούμενοι*, ΕΑ 8 (1888), σελ. 398-402, 9 (1889), σελ. 13-15.
5. *Η μητρόπολις Λέρου και Καλύμνου*, ΕΑ 9 (1880), σελ. 106-107, 118-120.
6. *Αποσημείωμα περί των αρχιερέων Πισιδείας*, ΕΑ 10 (1890), σελ. 45-47.
7. *Επισκοπικοί κατάλογοι*, Κωνσταντινούπολις 1890, σελ. 13-24.
8. *Τα σφάλματα των επισκοπικών καταλόγων*, Κήρυξ 3 (1892), σελ. 65-67, 81-83, 100-104, 115-118, 138-139, 145-147.
9. *Σημειώσεις εις αναγραφάς μητροπολιτών Θεσσαλονίκης*, ΕΑ 23 (1903), σελ. 254-258, 437-439.
10. *Η Εκκλησία της εν Θράκη Αδριανουπόλεως*, ΕΑ 24 (1904), σελ. 371-376, 381-384, 414-419.
11. *Γράμματα επί Παρθενίου μητροπολίτου Λαρίσσης*, ΕΑ 24 (1904), σελ. 468-471.
12. *Εκ της ιστορίας των μητροπόλεων και επισκοπών του Οικουμενικού Θρόνου*, ΕΑ 25 (1905), 591-593, 26 (1906), σελ. 366-368, 405-408.
13. *Οι επίσκοποι Μετρών και Αθύρων*, ΕΑ 30 (1910), σελ. 20-22, 30-32.
14. *Μητροπόλεις Αιγαίου πελάγους (Καρπάθου και Κάσσου)*, ΕΑ 32 (1912), σελ. 349-352.
15. *Μητροπολιτών Φιλιππουπόλεως σημειώματα*, ΕΑ 33 (1913), σελ. 371-372, 374-376, 387-388.
16. *Καισαρείας Εκκλησία*, ΕΑ 13 (1913), σελ. 401, 461-462, 34 (1914), σελ. 6-7, 90.
17. *Φιλοθεος Βρυέννιος μητροπολίτης Νικομηδείας*, ΕΑ 37 (1917), σελ. 132.
18. *Αρχιερέων Ηρακλείας ασύστατα προνόμια*, Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών 5 (1930), σελ. 203-208.
19. *Πέντε συγγενείς εκ Λέρου αρχιερείς Ηρακλείας (1714-1830)*, Θρακικά 5 (1934), σελ. 3-40⁴⁴.

Β'. Πατριάρχες και πατριαρχικά έγγραφα

1. *Ανέκδοτος εγκύκλιος του οικουμενικού πατριάρχου Ιερεμίου Γ' (1727)*, Πανδώρα 21 (1871), σελ. 560-565, 22 (1871/72), σελ. 15-20.
2. *Βιογραφική σημείωσις περί του πατριάρχου Καλλινίκου του Ακαρνάνος (1688-1702)*, εφ. Κωνσταντινούπολις, αρ. φύλ. 1177 και αρ. φύλ. 1184, 14 Φεβρουαρίου και 3 Μαρτίου 1872.
3. *Κύριλλος Λούκαρις. Ιστορική μελέτη περί της μετά την άλωσιν ορθοδόξου Εκκλησίας*, Κωνσταντινούπολις 1876 [δημοσιεύθηκε το πρώτον στην "Πρωΐα" σε συνέχειες]
4. *Ανέκδοτος εγκύκλιος του οικουμενικού πατριάρχου Ιερεμίου Γ' (1727) εξ ανεκδότου κώδικος του Κριτίου*, Κωνσταντινούπολις 1872, σελ. 32.
5. *Ανέκδοτα σημειώματα περί των πατριαρχών Ανθίμου Β', Διονυσίου Γ', Ιερεμίου Γ'*, ΕΑ 2 (1881/81), σελ. 601-609.
6. *Ο πατριάρχης Ιωάσαφ Β' ο Μεγαλοπρεπής*, Ημερολόγιον της Ανατολής του 1883, σελ. 242-265.
7. *Αδήλου σημειώσεις περί του θανάτου του πατριάρχου Καλλινίκου Β' του Ακαρνάνος*, ΕΑ 3 (1883), σελ. 554-555.
8. *Σαμουήλ του Χαντζερέη, πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, επιστολαί ανέκδοτοι*, ΕΑ 4 (1883/84), σελ. 25-28, 55-59, 143-148, 166-168, 192-195, 197-203, 219.
9. *Ο πατριαρχικός κατάλογος του Κομνηνού Υψηλάντου*, ΕΑ 4 (1884), σελ. 226-232.

⁴⁴ ΧΡ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗ, ό.π..

10. Ο πατριάρχης Διονύσιος Δ' ο Μουσελίμης, ΕΑ 7 (1887), σελ. 179-195.
11. Σαμουήλ του Κυπρίου γράμματα δύο ανέκδοτα, ΕΑ 9 (1889), σελ. 141-142, 147-148, 167.
12. Διάταξις ανέκδοτος του πατριάρχου Ιερεμίου Γ', ΕΑ 22 (1902), σελ. 238-239.
13. Επιστολαί πατριάρχου επανορθούμεναι, ΕΑ 31 (1911), 188-192, 32 (1912), σελ. 155-156.
14. Επιστολαί προς πατριάρχην Ιερεμίαν Β' τον Τρανόν, ΕΑ 32 (1912), σελ. 194-197.
15. Ο πατριάρχης Αθανάσιος Ε', Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών 3 (1940), σελ. 193-205⁴⁵.

Γ'. Θεσμικά του Οικουμενικού Θρόνου

1. Η κατά Λατίνων σύνοδος του πατριάρχου Ιερεμίου Γ', εφ. Κωνσταντινούπολις, αρ. φύλ. 1177, 14 Φεβρουαρίου 1872.
2. Ετεροδιδασκαλίας εν τη Εκκλησία Κωνσταντινουπόλεως μετά την άλωσιν, ΕΑ 3 (1883), σελ. 595-599, 671-673, 7180-722, 774-780.
3. Το δίκαιον του Κυζίκου, ΕΑ 4 (1884), σελ. 121-122.
4. Τινά περί της ιστορικής αναπτύξεως του διοικητικού συστήματος της των κάτω χρόνων ορθοδόξου Εκκλησίας, ΕΑ 4 (1884), σελ. 251-258, 281-285.
5. Αι παρ' ημίν συλλογαί των ιερών κανόνων κατά τους τελευταίους χρόνους, ΕΑ 8 (1887/88), σελ. 6-8, 15-16, 25-28, 41-44.
6. Τυπικόν ψήφων παρά τοις Βυζαντινοίς, ΒΖ 4 (1895), 581-582.
7. Κοσμικοί τίτλοι και τιμαί του πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, ΕΑ 19 (1899), σελ. 494-496, 20 (1900), σελ. 86-88, 137-140.
8. Κανονική διάταξις, ΕΑ 31 (1911), σελ. 245-246.
9. Εξαρχία πατριαρχικαί προ 180 ετών, ΕΑ 32 (1912), σελ. 67-69, 148-152, 33 (1913), σελ. 250-252, 264-265.
10. Τα κατά καιρούς όρια της αρχιεπισκοπής Κωνσταντινουπόλεως και της επισκοπής Δέρκων, ΕΑ 37(1917), σελ. 35-38, 58-61, 100-102, 124-127, 38 (1918), σελ. 52-54.
11. Το δίκαιον και τύπος εκλογής, χειροτονίας και καθαιρέσεως του πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, ΕΑ 39 (1919), σελ. 106-107, 113-115⁴⁶.

Δ'. Κώδικες και αρχειακό υλικό

1. Ο κώδηξ Κριτίου, εφ. Θράκη, αρ. φύλ. 11 και 15, 6 και 11 Οκτωβρίου 1873.
2. Οι πατριαρχικοί κώδικες, Ανατολικός Αστήρ 20 (1880/81), σελ. 28-29.
3. Φαναριωτικά υπομνήματα, ΕΑ 3 (1883), σελ. 325-330, 372-379.
4. Λόγιοι και Βιβλιοθήκαι της εν Άθω μονής των Ιβήρων, ΕΑ 4 (1884), σελ. 478-482, 502-503, 508-512, 523-527.
5. Φιλίστορος αποσημειώματα, ΕΑ 5 (1884/85), σελ. 29-31, 33-37, 65-68, 87-90, 210-212.
6. Ανέκδοτος κώδηξ της μητροπόλεως Μεσημβρίας, Ημερολόγιον της Ανατολής του 1887, σελ. 177-183.
7. Ο κώδηξ του Παϊσίου, ΕΑ 9 (1889), σελ. 4-7, 10-13, 19-22, 29-32, 37-40.

⁴⁵ ό.π..

⁴⁶ ό.π..

8. *Αναγραφή παλαιότερων ιερών εικόνων, αμφίων και σκευών αρχιεπισκοπής Κωνσταντινουπόλεως*, ΕΑ 31 (1911), σελ. 92-93, 102-103, 108-109, 143-144⁴⁷.

III. Ο Μανουήλ Γεδεών και η παιδεία του Γένους

Ο Μ. Γεδεών όμως φαίνεται πως θα υπάρξει ο κατ' εξοχήν "χρονογράφος" της ελληνικής παιδείας του δεύτερου μισού του 19^{ου} και των αρχών του περασμένου αιώνα στην Κωνσταντινούπολη και ευρύτερα στην Ανατολή. Δεν πρέπει να μας διαφεύγει η άνθηση στην λειτουργία των σχολείων στις ελληνικές κοινότητες της Ανατολής κατά το συγκεκριμένο χρονικό διάστημα, κυρίως μετά το 1870, οπότε αρχίζει η μαζική ίδρυση και παρθεναγωγείων, όλα υπό την επίβλεψη της Εκκλησίας. Το σύνολο σχεδόν των σχολείων λειτουργούσε κάτω από την εποπτεία της με Πρόεδρο πάντοτε των Σχολικών Επιτροπών τον επιχώριο μητροπολίτη. Για τον καλύτερο μάλιστα συντονισμό, αλλά και την οικονομική στήριξη των σχολείων, φαίνεται να φρόντιζε το ίδιο το Πατριαρχείο, μέσα από τις παρεμβάσεις του στους οικονομικά ισχυρούς της εποχής, όπως ήταν οι έμποροι και τραπεζίτες της Κωνσταντινούπολης των χρόνων, οι Ζαρίφες (Γεώργιος, Νικόλαος, Λεωνίδας), ο Χρηστάκης Ζωγράφος, μέλη των οικογενειών Νεγρεπόντη, Καμάρα και Μπαλατατζή, ο Κωνσταντίνος Καραπάνος, ο Ευστάθιος Ευγενίδης κ.ά.⁴⁸.

Ο Μ. Γεδεών ωστόσο θα αναδειχθεί, κυρίως, σε "χρονογράφο" της Μεγάλης του Γένους Σχολής, της "Πατριαρχικής Ακαδημίας", και του ρόλου που διαδραμάτισε στην παιδεία του Γένους στους ύστερους αιώνες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Εκατοντάδες είναι οι σελίδες που συνέγραψε ο Μ. Γεδεών για την περιώνυμη Σχολή του Πατριαρχείου, για τους δασκάλους και το έργο τους, όπως και για τα λοιπά σχολεία της Βασιλεύουσας, κυρίως, την επίβλεψη της λειτουργίας των οποίων φαίνεται να είχε άμεσα ο Οικουμενικός Θρόνος. Ό,τι σχετικά γνωρίζουμε σήμερα, ακόμη και λεπτομέρειες για την προσωπική ζωή των δασκάλων, για τις εξετάσεις και τον τρόπο διεξαγωγής κ.ά., προέρχεται μέσα από σελίδες δημοσιευμάτων του. Ο Μ. Γεδεών, λ.χ., θα συνθέσει εργασίες που αφορούν σε σχολεία της Βασιλεύουσας (Α'), σε δασκάλους ευρύτερα της Ανατολής (Β'), σε σχολεία των ελληνικών κοινοτήτων της Ανατολής (Γ'). Παρακάτω δίδουμε ενδεικτικό πίνακα των σημαντικότερων εργασιών του, αυτών που δημοσιεύθηκαν σε περιοδικά κυρίως, κατά κύκλους:

Α'. Σχολεία της Βασιλεύουσας

1. *L'École Patriarchale du Phanar*, εφ. Stanboul, αρ. φύλ. 78, 15 Δεκεμβρίου 1875.
2. *Χρονικά της Πατριαρχικής Ακαδημίας*, ΕΑ 3 (1882/83), σελ. 81-85, 106-110, 115-118, 132-137, 346-348, 401-407, 435-442, 448-455, 466-478, 486-498, 500-509.
3. *Η Μεγάλη του Γένους Σχολή εν Φαναρίω*, περ. Κόσμος 1 (1883), σελ. 366-368.
4. *Η Ζωοδόχος Πηγή και τα ιερά αυτής προσαρτήματα*, Αθήναι 1886, σελ. 114-116 [μισθοί ψαλτών και διδασκάλων περί το 1800], σελ. 211 [σχολείον ενορίας Εγρί Καπού].
5. *Τα αρχαιότερα ενοριακά σχολεία*, ΕΑ 10 (1890), σελ. 210-213, 228-229 [γίνεται λόγος για τα ενοριακά σχολεία της Βασιλεύουσας].

⁴⁷ ό.π..

⁴⁸ Σχετικά πρβλ. Γ. Κ. ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, *Παράλληλοι δρόμοι – Η παιδεία σε δύο ελληνικές κοινότητες στα ύστερα χρόνια της Οθωμανοκρατίας και ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος της Κωνσταντινουπόλεως (1870-1880)*, Κομοτηνή 2008, 39-268 (κυρίως), όπου και το σχετικό.

6. Παιδεία και πτωχεία παρ' ημίν κατά τους τελευταίους αιώνας, Κωνσταντινούπολις 1893, σελ. 10-28 [γίνεται λόγος για τις “τιμές και αμοιβές διδασκάλων εν Βυζαντίω, Σχολεία και διδασκάλους κατά τον ΙΕ', ΙΣΤ' και ΙΖ' αιώνες, γλίσχρους μισθούς διδασκάλων κατά τον ΙΗ' και ΙΘ' αιώνες, σχολεία Σκοπέλου, Τρικάλων Πελοποννήσου, Μυτιλήνης, Μονεμβασίας, Μυστρά και διαφόρων ενοριών Κωνσταντινουπόλεως”].
7. Πατριαρχική Ακαδημία Κωνσταντινουπόλεως, ΕΦΣΚ 25 (1895), σελ. 56-61.
8. Υπέρ της εν Χάλκη ιεράς Θεολογική Σχολής, ΕΑ 22 (1902), σελ. 362-364.
9. Τα περί της Μεγάλης του Γένου Σχολής επίσημα γράμματα, ΕΑ 22 (1902), σελ. 386-393, 413-415, 419-423, 446-450, 457-460, 467-470.
10. Αρχεία της Μεγάλης του Γένους Σχολής, ΕΑ 22 (1902), σελ. 535-536, 546-550, 562-564, 23 (1903), σελ. 15-18.
11. Γράμματα πατριαρχικά περί της Μεγάλης του Γένους Σχολής (Πατριαρχικής Ακαδημίας), Κωνσταντινούπολις 1903 [δημοσιεύονται κυρίως “επίσημα γράμματα περί της Μεγάλης του Γένους Σχολής”].
12. Το έργο της Εκκλησίας εν τη εκπαιδύσει, ΕΑ 31 (1911), σελ. 137-139.
13. Σχολιακαί πανηγύρεις προ 100 ετών, ΕΑ 34 (1914), σελ. 201-203, 212-213.
14. Ελληνίδων εκπαίδευσις μετά την άλωσιν, Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών 5 (1930), σελ. 332-336.
15. Λυκαυγές πνευματικής κινήσεως παρ' ημίν (1700-1730), Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών 3 (1930), σελ. 49-57.
16. Αποσημειώματα χρονογράφου (1800-1913), Αθήναι 1932, σελ. 20-184 [γίνεται λόγος, μεταξύ άλλων, για “Διδασκάλους της Μεγάλης του Γένους Σχολής περί το 1800, Επιφανείς διδασκάλους επαρχιακών σχολείων από του τέλους του ΙΗ' αιώνος, Αποδοχές διδασκάλων, Αλληλοδιδασκτικά σχολεία, παρθυναγωγεία, οικοδιδασκάλους, Κληροδοτήματα υπέρ σχολείων, Μοναστηριακά σχολεία, Ευεργετικούς χορούς, λαχεία και εράνους υπέρ σχολείων, Χορηγίες προς έκδοσιν κοινωφελών βιβλίων, Πατριαρχική επιτροπή εποπτεύουσα σχολεία και εκδόσεις βιβλίων, Διδακτικά εγχειρίδια περί το 1850”].
17. Κουρού Τσεσμές φαναριωτικός – Πατριαρχικά οικοδομαί, παλαιά διδακτήρια της Μεγάλης του Γένους Σχολής, επίσημοι γείτονες αυτής, Δελτίον Μεγαλοσχιολιτών τεύχ. 5, Δεκέμβριος 1965, σελ. 8-16⁴⁹.

Β'. Σχολεία κοινοτικά της Ανατολής και άλλα

1. Δύο ανέκδοτα γράμματα περί της Αθωνιάδος Ακαδημίας, ΕΑ 3 (1883), σελ. 686-689, 696-701.
2. Σχολεία και βιβλία κατά τον ΙΖ' αιώνα, ΕΑ 8 (1888), σελ. 296-300.
3. Σχολεία και βιβλία κατά τον ΙΗ' αιώνα, ΕΑ 8 (1888), σελ. 318-321, 329-330, 334-338, 343-345.
4. Η πνευματική κίνησις του Γένους ημών κατά τα πρώτα του ΙΘ' αιώνος έτη, ΕΑ 8 (1888), σελ. 359-361, 366-369, 374-378, 382-384, 9 (1889), σελ. 2-4, 53-54, 61-64, 68-71, 204-205, 212-213, 285-288, 290-293, 298-304, 314-316, 338-340, 346-347, 354-359, 370-376, 371β-376β [μεταξύ άλλων γίνεται λόγος για “Εγκριση εγχειριδίων υπό Πατριαρχείου, Επιτροπές ελέγχου βιβλίων, Αρωγή Πατριαρχείου προς σχολεία, Εποπτεία Πατριαρχείου επί σχολείων και διαδασκάλων, Παρθυναγωγεία και διδασκάλισσαι, Εμπορικά Σχολαί και δημόσiai εξετάσεις”, σελ. 298-304, 354-359].

⁴⁹ ΧΡ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗ, ό.π..

5. *Διδάσκαλοι του Λουκάρεως*, ΕΑ 9 (1889), σελ. 122-123, 131-133, 165-166, 181-184 [γίνεται λόγος για τα κοινά σχολεία των χρόνων της Τουρκοκρατίας].
6. *Σχολεία μέσου αιώνας, ιδιαίτερα δε τα βυζαντινά*, ΕΑ 22 (1902), σελ. 188-190, 201-203, 288-292, 297-301, 312-313.
7. *Τυμβρου Σχολή*, ΕΑ 32 (1912), σελ. 200-201.
8. *Ιστορίας των σχολείων συμπληρώσεις*, ΕΑ 34 (1914), σελ. 196-198.
9. *Μνεία σχολείων τριών*, ΕΑ 35 (1915), σελ. 70-72 [γίνεται αναφορά στα σχολεία των Θεραπειών (1804), Καλαμών (1798), Πρεσλάβας (1826)].
10. *Πνευματική των Χίων ανάπτυξις προ ετών διακοσίων*, ΕΜΑ 12 (1962), σελ. 38-45⁵⁰.

Γ'. Ελληνοδάσκαλοι και άλλοι

1. *Τα χειρόγραφα του Κορυδαλέως*, Ανατολικός Αστήρ 20 (1880/81), σελ. 264.
2. *Θεοφίλου Κορυδαλέως επιστολαί ανέκδοτοι τρεις*, περ. Κόσμος 1 (1883), σελ. 473-474.
3. *Ανέκδοτοι επιστολαί αρχαίων διδασκάλων του Γένους*, ΕΑ 3 (1883), σελ. 423-425.
4. *Λόγιοι και Σχολαί της ΙΗ' εκατονταετηρίδος*, ΕΑ 9 (1889), σελ. 322-327, 331-333, 340-342.
5. *Σάββας Ιωαννίδης*, ΕΑ 30 (1910), σελ. 251-252.
6. *Λογίων ανδρών τέρψεις*, ΕΑ 25 (1915), σελ. 157-160, 163-165.
7. *Νέαι λογίων ανδρών τέρψεις*, ΕΑ 35 (1915), σελ. 182-184, 189-191.
8. *Διαθήκαι δύο Θρακών διδασκάλων*, Θρακικά 7 (1936), σελ. 201-211⁵¹.

Αξίζει να τονιστεί ακόμη πως το σύνολο σχεδόν των αυτοτελών εκδόσεων του Μ. Γεδεών, όπως, λ.χ., τα βιβλία του “*Μνεία των προ εμού (1800-1863-1913)*”, “*Πατρι-αρχικαί Εφημερίδες*”, αναφέρονται και σε θέματα παιδείας, λειτουργίας σχολείων, διενέργειας εξετάσεων, τυπικό επιδόσεως “*πτυχίων*” από τον πατριάρχη ή τους επι-χώριους επισκόπους, αμοιβές κ.ά..

⁵⁰ ό.π..

⁵¹ ό.π..